

DELIRIJUM “ANTIKAPITALIZMA” U NACIZMU¹

“U ekonomskom polju je naš program oponirao kako marksizmu tako i kapitalizmu. Mi smo predvideli novi ekvilibrijum na osnovu državnog feudalizma (...) Rekonstrukcija, onako kako smo je zamišljali, može jedino biti moguća na osnovu novog poretka koji bi ponovo uspostavio harmoniju između kapitala i rada kao i između individue i zajednice”

Otto Strasser, *Hitler and I*

Oto Štraser, jedan od braće Štraser kojeg Nolte naziva “socijalistom” (Nolte 1990: 321), se u literaturi uobičajeno pojavljuje kao “antikapitalistička” figura levog krila hitlerovske *Nacional-socijalističke radničke partije* (NSDAP). Bio je pravni savetnik velikog nemačkog industrijskog koncerna, a posle osnivač i urednik u izdavačkoj kući *Kampfverlag*. Zalagao se za “socijalizam” i za nacionalizaciju teške industrije. Ovaj tekst otpočinje Štraserovim citatom upravo zbog toga što su braća Štraser predstavljala amblem “antikapitalističke” priče u nacističkoj Nemačkoj. Kako se o sprezi fašizma i socijalizma ne prestaje govoriti ni dan danas, čini se da nije suviše rekonstruisati istorijsku nacističku konstelaciju i ponovo propitati njen tzv. antikapitalizam. Postavlja se pitanje o kakvom se “antikapitalizmu” ovde radi? Da li uopšte možemo govoriti o antikapitalizmu u slučaju nemačkog nacizma ili ovo desničarsko korišćenje vokabulara levice ima neku drugu funkciju?

Fašizam je, dakako, utemeljen na kapitalistički način i u kapitalizmu, tačnije na lomu kapitalizma, u periodu njegove krize. Ako bi se uopšte moglo govoriti o nekakvom “antikapitalističkom” momentu unutar fašizma, taj momenat bi imao ulogu hegelovskog *Aufhebunga* - u trostrukom značenju uzdizanja, ukidanja i očuvanja. Prevazilazeći prethodni stadijum kapitalizma i odgovarajući na konstelaciju krize, fašizam je do krajnjih (destruktivnih) granica razvio monopol-ski tip kapitalizma, dodajući mu i neke specifične momente vezane za konkretnu situaciju mesta fašističkih država u imperijalnom lancu. U nacističkoj Nemačkoj, dakle, se sasvim sigurno nije radilo o antikapitalizmu u pravcu socijalizma ili u pravcu nekog drugog oblika egalitarnijeg društva. Izvesno premašivanje kapitalizma u specifičnoj nacističkoj konjunkturi moguće je misliti jedino kao i.) ukidanje i transformaciju nekih *elemenata* starog tipa kapitalizma, ii.) radikaliza-

¹ Zahvaljujemo se drugovima Saši Hrnjezu i Đorđu Hristovu koji su detaljno čitali i komentarisali tekst, te doprineli nekim njegovim izmenama.

ciju novog tipa kapitalizma, iii.) njegovo spajanje sa izvesnim pretkapitalističkim elementima i iv.) korišćenje starih i novih načina eksploatacije i tehnologija vlasti u njegovom etabliranju. Dakle, na već toliko puta postavljano pitanje da li je reč o novom ili starom poretku, mogli bismo odgovoriti da je reč i o jednom i o drugom. O kolažu različitih elemenata čija je zajednička poveznica svakako bio kapitalizam. Ali ne treba ispustiti iz vida da su se "antikapitalistička" stremljenja u nacističkom diskursu često kretala i u *feudalnom* pravcu, ka očuvanju ličnih odnosa zavisnosti i privilegija.

Ovaj tekst namerava da kroz nekoliko momenata – dakako, ne pretendujući na to da je analiza potpuno iscrpljena – raščlani strukturu nacizma i da pokaže kako ona nije bila antikapitalistička. Tekst se usredsređuje na analizu ekonomije nacizma, pravnih teorija koje su prethodile i doprinele nacističkoj verziji prava, te na ideološki aspekt "antikapitalizma" u nacizmu, sa posebnim ekskursom o ulozi romantizma u nacističkoj ideologiji "antikapitalizma". Ovim metodološkim rašljanjem se nikako ne podupire simplifikovana shema baze i nadgradnje, u smislu da bi ekonomski deo predstavljao materijalnu bazu, a pravni i ideološki deo idealnu nadgradnju. Svi ovi momenti su delovi celine *materijalne* prakse i svi imaju klasni naboj. Ekonomske, pravne i ideološke materijalne relacije u proizvodnji su istovremeno materijalne i određene značenjskim normativnim praksama...

Analiza ekonomije nacizma će nastojati pokazati kako su neki *elementi* kapitalističkog sistema proizvodnje prolazili kroz izvesne transformacije (a ovo važi za kapitalizam uopšte, a ne samo za njegovu nacističku verziju). Međutim, ovo ne znači da se transformacijom određenih elemenata menja i ceo sistem, jer sistem uvek iznova može pronaći načine kako da ih inkorporira u svoju korist. U slučaju nacističke ekonomije je upravo ovo bio slučaj. Takođe ćemo pokažati pokazati kako nacističko odbacivanje prethodećih teorija prava nije bilo jednostavno odbijanje i uspostavljanje potpunog pravnog voluntarizma i stanja bespravlja (oličenog u samovolji i fanatizmu jedne individue)², već da između ranijih teorija prava koje su podupirale kapitalizam i nacističkog prava postoji određeni kontinuitet – osobito kada se ima u vidu pravni brak sa monopolima. I konačno, tekst će pokazati da je u slučaju nacističkog "antikapitalizma" suštinski reč o ideologemu.

S obzirom da su se za fašizam morali pridobiti široki društveni slojevi, koji su na svojim oguljenim leđima osećali noževu kapitalizma, moralo se dakako i obećati nešto što je navodno potpuno različito od kapitalizma. Ideološki krpež "antikapitalizma" je uglavnom bio antisemitski obojen. U nacističkoj ideologiji je za sve bio kriv truli kapitalizam u liku prljavih jevrejskih trgovaca i finansijera, ali zato se pretpostavljalo da postoji dobar, ne-jevrejski kapitalizam. Ova pozor-

² O tome da je *psihologizacija politike* uopšte problematična, te da čini suštinsku crtu fašizama i populističkih autoritarizama, videti u: Rastko Močnik, *Koliko fašizma?*, Arkzin, Zagreb 1998/1999, str. 88, 121, 126, 131...

nica dobra i zla, dobrog i lošeg kapitalizma, mogla je i menjati svoje likove, pa se umesto označitelja "jevrejski" lako mogao koristiti i označitelj "monopolistički", "finansijski", "internacionalni" i sl. Dok se rešenje krize akumulacije kapitala u drugim državama pokušavalo gradirati u liku navodnog *kapitalizma s ljudskim licem (država blagostanja)*, u fašističkim državama (pre svega u Nemačkoj, Italiji i Japanu) se kriza pokušavala prevazići uspostavljanjem *kapitalizma s neljudskim licem*. Ali, znamo, nema dobrog i lošeg kapitalizma, čak i kada je kapitalistička konstelacija takva da omogućava izvesna olakšanja i ustupke na strani rada. Leđa su i dalje oguljena, protivrečnosti između kapitala i rada se i dalje produbljuju. U tom smislu, *welfare-state* i nacistička država nisu dva apsolutno različita građanska oblika vladavine, već se nalaze na istoj strani spektra, samo su različite nijanse.

U slučaju nacizma svakako ne možemo govoriti o programatskom političkom, ekonomskom, pravnom i ideološkom antikapitalizmu koji bi bio usmeren na temeljno prevazilaženje kapitalizma u pravcu egalitarnijeg društva, već samo o ideologemu "antikapitalizma" koji je u sklopu *reakcije* na kapitalističku krizu akumulacije imao svoju mobilizirajuću i istovremeno diskreditirajuću funkciju. "Antikapitalistički" govor je mogao biti obećanje svima onima koji su osećali učinke krize, ali je istovremeno služio i istiskivanju protivnika u "borbi protiv kapitalizma". Da bismo ovo pokazali, u tekstu ćemo kroz ekonomski, pravni i ideološki aspekt analizirati da li i kako se nacizam istorijski uspostavljao kao "antikapitalizam", te zaključiti da je reč o jednom ideološkom delirijumu koji je imao marginalnu ulogu u realnosti istorijskog nacizma.

Nemačka fašistička ekonomija u epizodi spašavanja napuklog kapitalizma

Da bismo razumeli kapitalistički kontekst međuratne Nemačke i njeno daljnje fašističko ekonomsko gradiranje, valjalo bi naznačiti određene transformacije kapitalizma u monopolnoj fazi. Za razliku od stadijuma kapitalizma slobodne trgovine (*laissez-faire* ekonomije), prevashodno zasnovanog na aspektu prometa robe, kasnija monopolska faza kapitalizma, koja se razvija u drugoj polovini 19. i početkom 20. veka, ima drugačije uslove akumulacije kapitala. Raniji tip kapitalizma se suštinski temeljio na ekonomskoj prinudi konkurentske proizvodnje, maksimizacija profita se zasnivala na *poboljšanju (improvement)* i *unapređenju (enhancement)*.³ Taj tip kapitalizma nastaje u uslovima atomizirane i nesputane konkurencije, reguliše se ekonomskim mehanizmom ponude i potražnje i ima pustolovnu notu. Usidren je u fikciju društva kao agregata slobodnih

³ Šire o ovim pojmovima i njihovom značaju za oblikovanje rane faze kapitalizma videti: Meisins Wood, Ellen (2002). *The Origin of Capitalism. A Longer View*.

veza između individua koje udovoljavaju sopstvenim interesima i navodno time spontano doprinose opštem blagostanju – dakle reč je o ideji samoregulativnog društva. Samoregulacija podrazumeva da je celokupna proizvodnja namenjena prodaji na tržištu (rad, zemlja i novac), a protekcionistička uloga države se smatra sputavanjem njegovog slobodnog formiranja. *Laissez-faire* tip kapitalizma nalazi svoj krešendo u klasičnoj političko-ekonomskoj školi (Smit, Rikardo...) Monopolski kapitalizam, pak, nastaje kao rezultat koncentracije i centralizacije kapitala, te racionalizacije procesa proizvodnje. Protivrečnosti koje generiše se ne pokušavaju razrešiti u slobodnoj igri između proizvodnje i potrošnje, već čitavim nizom različitih mera i planova ograničenja. Drugi tip kapitalizma se dakle zasniva na *ograničenjima i sprečavanjima*, što dakako ne znači da je nestala konkurencija i da u sebi nema element razvoja (iako je on sporiiji). Ipak, konkurencija se otupljuje, da bi se izbeglo snižavanje cena, a proizvodnja se ograničava. Monopolski stadijum kapitalizma je drugačiji od slobodno-konkurentskog stadijuma kapitalizma, ima manji stepen elastičnosti i varijabilnosti u proizvodnji, te je u tom smislu sličniji merkantilnoj fazi istorije kapitalizma. U *laissez-faire* fazi je kapitalizam bio pustolovan, podsticao je slobodnu inicijativu, dok je sada okoštao, usredsređen na manevrisanja koja su više vezana za ograničenja i sprečavanja. Monopolni kapitalizam ima funkciju konzerviranja; njegova suština je očuvanje, a ne revolucioniranje. Kao amblem slobodno-konkurentske faze kapitalizma često se uzima Mančester, žarišno mesto proizvodnje pamuka, dok se u monopolnoj kapitalističkoj fazi fokus pomera na tešku, a kasnije i na elektro-hemijsku industriju. Dakako, različite istorijske faze kapitalizma su i dalje faze jednog te istog sistema proizvodnje, koji je strukturno i dalje kapitalistički. I njihovo distingviranje spram uloge protekcionizma nikada nije rigidno i čisto, jer nema nijedne faze kapitalizma koja se ne oslanja na protekcionističke državne štake.

Ipak, postoje specifičnosti zbog kojih razlikujemo monopolnu fazu kapitalizma. Tehničke promene u organizaciji proizvodnje su omogućile ogromne proizvodne kapacitete. One su u velikoj meri obeležene uvođenjem pokretne industrijske trake, korišćenjem električne energije i izumom visokih peći. Nastaje nova podela rada, vezana za serijsku organizaciju mašina i proizvodnje, prema kojoj su sve faze proizvodnje čvrsto povezane. Proizvodnja je kontinuirana, masovna, standardizovana. Dok je osnovna jedinica proizvodnje fabrika, tipično mesto je pokretna traka, a radnici i radnice su podređeni strogom ritmu rada. "Tako su sada čvrsto integrirane uzastopne faze, koje su ranije predstavljale odvojene labavo povezane proizvodne operacije. Proizvodnja više nije isprekidana, već postaje povezana." (Dobb 1961: 420) Neki teoretičari ovaj karakter proizvodnje tumače kao *socijalni, društveni* element (Zon-Retel ga čak imenuje *antikapitalističkim* ili *metakapitalističkim*), jer se sve veće povezivanje faza proizvodnje razlikuje spram prethodne, više individualne i na atomiziranim jedinicama zasnovane proizvodnje. Moderno industrijsko integrisanje se stoga tumači kao netipični kapitalistički element. Dakako, reč je samo o elementu koji

ne mora da menja celokupnu strukturu proizvodnje. Novi tip ekonomije gigantskih isplaniranih postrojenja se ili može uključiti u socijalističku ekonomiju ili nastaviti gradirati kapitalističku ekonomiju - ali na drugačiji način nego što je to bilo u *laissez-faire* fazi kapitalizma.

Kako je novi element u proizvodnji organiziran pod zastavom racionalizacije, ovde nastaje jedna od protivrečnosti kapitalističke ekonomije – između racionalne proizvodnje i “iracionalnog”, anarhičnog tržišta. Razvoj proizvodnih snaga ne prati ekspanzija potrošnje i rentabilnih investicija, dakle proizvodnja je ogromna, a potrošnja i investicione mogućnosti su postale mnogo manje. Ovaj *višak* u proizvodnji spram mogućnosti i kapaciteta apsorpcije tržišta je poseban problem i zbog toga što preduzeća nemaju drugu alternativu osim proizvodnje punim kapacitetom ili gašenja proizvodnje. Gubici su i u prvom slučaju (ako ne postoji tržište za proizvode) i u drugom slučaju (potpunog gašenja preduzeća u koje je upumpan finansijski kapital banaka) ogromni.

S jedne je strane, dakle, organizacija proizvodnje koja iziskuje planiranje, s druge strane je tržište koje je anarhično i na kojem se ne mogu tačno predvideti fluktuacije potražnje. Ali, element tzv. “podruštljavanja rada” dovodi do *prinude* proizvodnje bez obzira na potražnju. Ako se ne proizvodi, ne mogu se pokriti fiksni troškovi i ispuniti obaveze prema finansijskom kapitalu. Zon-Retel plastično pokazuje kako se u novom tipu ekonomije preduzeća promenio odnos tzv. fiksnih (opštih) i proporcionalnih (promenjivih) troškova. Ranije, dok su kapitalisti sami finansirali svoje proizvodne troškove, u proizvodnoj delatnosti su bili najbitniji *proporcionalni troškovi* – vrsta varijabilnih troškova koji pokrivaju materijale za izradu i nadnice, te koji se menjaju u skladu sa porastom ili padom stepena zaposlenosti. Dakle, ovi troškovi zavise od obima proizvodnje i prodaje. Ali kada proizvodnja postaje vezana, kada kapitalista ne može više sam da finansira proizvodnju i divovsko preduzeće (jer je veličina preduzeća prešla granice njegovog kapitala), onda ključnu ulogu počinju da imaju *fiksni troškovi* - oni koji ne zavise od stepena iskorišćenosti kapaciteta i volumena proizvodnje ili prodaje. Fiksne troškove čine troškovi amortizacije, kamate na kredit, troškovi investicijskog održavanja, osiguranja, doprinosa, zakupnine, a i najamnine (koje više ne variraju sa proizvodnjom) postaju deo fiksnih troškova. U novom tipu proizvodnje cene i troškovi više nisu proporcionalni, nego obrnuto proporcionalni. Upravo se zbog toga ekonomija u kojoj su fiksni troškovi previsoki ne može harmonizirati odnosom proizvodnje i potrošnje, već iziskuje *planiranje*. Nove protivrečnosti između proizvodnje i tržišta menjaju ekonomsku situaciju. Ne samerava se više proizvodnja prema tržištu, nego se tržište pokušava podvrgnuti diktatu proizvodnje. Kako je proizvodnja u okviru velikih preduzeća sa modernim postrojenjima racionalizirana, tako bi se i tržište, koje je inače anarhično i “iracionalno”, moralo uskladiti sa novom proizvodnom ekonomijom i pretvoriti u plansku privredu. U suprotnom, racionalnost postrojenja u sudaru sa slobodnim tržištem čitavu ekonomiju čini “iracionalnom”. Dakako, racionalnost i planiranje kao elementi

monopolnog kapitalizma idu ruku pod ruku sa privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, stoga služe interesima kapitala a ne rada.

U ovakvom ekonomskom kontekstu uloga države je suštinska. Monopolski oblik kapitalizma zahteva protekcionističku državu, jer samo uz pomoć države se mogu garantovati profiti. Neke od ingerencija države u ekonomiji su: preuzimanje bazičnih sektora koji nisu rentabilni na državni teret; izvlačenje kapitalističkih preduzeća iz teškoća reprivatizacijom nacionalizovanih preduzeća; predaja javnih dobara ili preduzeća stvorenih javnim sredstvima trustovima; direktne ili indirektna potpore date privatnim preduzećima (poreske olakšice i sl.); izričite državne garancije profita (javne nabavke, javni radovi, regulisanje cena, ugovori koji garantuju profit, državno pokriće rizika, garancije gubitaka)... (Mandel 1970/II: 137-144). Različite su mere i prakse ekonomskih restrikcija: sporazumi o cenama i proizvodnji, odnosno politika održavanja cena i ograničavanja proizvodnje (sistemi proizvodnih kvota, kojima se kontroliše količina proizvoda i onemogućava samovoljna proizvodnja za liberalizovano tržište), državna carinska i valutna politika, prakse spajanja preduzeća i poslovna udruživanja, itd. Dakle, između države i monopola se sklapa teško raskidivi brak. Kako Dob navodi, citirajući predratni broj čuvenog liberalističkog glasila *The Economist*, ranije je država imala ulogu *policajca*, funkciju onog ko nadzire i kontroliše, ko je arbitar u konfliktima, a sada država ima ulogu *Deda Mraza* (Dobb 1961: 392), dakle bez državnih davanja kapitalistička ekonomija u monopolističkoj fazi uopšte ne može funkcionisati.

Sasvim je jasno da je uloga države u kapitalizmu suštinska, stoga je (u najmanju ruku) čudno kada se u teoriji i politici svaka državna regulacija proizvodnje poistovećuje sa socijalističkom merom. S obzirom na to da mnogi i dalje pate od cinične amnezije u pogledu ove zbrke, izgleda da nikad nije dosta isticati teorijsku i političku pometnju koja nastaje ovim izjednačavanjem... Naravno, ova zbrka nije slučajna i reč je o političko-ideološkoj gesti kojom se u teorijama o totalitarizmu pokušavaju izjednačiti fašizam i socijalizam, te time diskreditovati socijalizam. Ni sâm Nolte nije daleko od toga, jer njegova obimna studija gotovo svaki tip regulacije, nacionalizacije ili pûkog govora o ukidanju kapitalizma – boji socijalističkim bojama. Za njega nije samo Štraser socijalista u redovima nacizma, već su i Musolini i Hitler prikazani kao fašisti iz kojih maltene nikada ne prestaje da probija njihova socijalistička genetika.

Stoga, kada se pitamo o državnoj regulaciji, o nacionalizaciji, o bilo kojoj državnoj meri zadiranja u privredu – prvo treba postaviti pitanje da li se provodi u interesu rada ili u interesu kapitala? Teorije čiji je osnovni cilj izjednačavanje fašizma i socijalizma počivaju na pretpostavci da postoji neka njihova zajednička ekonomska osnova. I fašizam i socijalizam akcentuju totalitet, kolektivnost, planiranje, regulaciju... umesto ‘slobodno’- individualnog, kreativnog, apsolutno odvezanog i raspojasanog tržišta... Ipak, regulacija proizvodnje se može provoditi različitim sredstvima i načinima, oni mogu biti socijalistički i kapitalistički. Iako

kapitalizam voli priče o slobodi, pri čemu je mit o slobodnoj trgovini vrhunac slobodoljubivih ideala, dinamika kapitalizma se zapravo nikada nije odvijala u apsolutnoj odvezanosti od države, a posebno ne u predočenom tipu monopolnog kapitalizma. Državna intervencija i regulacija proizvodnje u kapitalizmu, dakle na kapitalistički način, nešto su sasvim drugačije od državne intervencije i regulacije proizvodnje u socijalizmu i na socijalistički način. Poistovećivanje svake regulacije sa socijalizmom jeste jedan pojmovni metež, jer ako i postoje neki elementi u kapitalizmu koji idu u pravcu podruštvljavanja, u pravcu regulacije i sl., to se ne može odmah banalno poistovetiti sa socijalizmom! Na primer, kada se kapitalistička proizvodnja "podruštvljuje" putem kartela, udruživanjem preduzetnika, stvaranjem akcionarskog kapitala i slično, ovo podruštvljenje (odnosno pretvaranje jednog kapitaliste u udruženi zbir kapitalista) se odvija u kapitalističkom ruhu – i uopšte ne ukida sukob između rada i kapitala, već samo iznalazi načine da se u određenim istorijskim periodima kapitalizma izađe na kraj sa padom profitne stope. Dakle, kapitalistički "socijalizirajući" uticaj na proizvodnju pokušava ublažiti rane koje se događaju u okviru kapitalizma – kapitalističkim lekovima i gazama, i samo još više zaoštrava klasne razlike i eksploataciju.

U monopolskom ekonomskom kontekstu – niske iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta, sve većeg opterećenja neproizvodnim troškovima, onemogućenih i rizičnijih investicija - treba analizirati i *nacističku* kapitalističku ekonomiju. Već smo govorili o dva kapitalistička poglavlja – o poglavlju slobodne konkurencije i poglavlju prvog stadijuma monopolističkog kapitalizma. Nemačka fašistička ekonomija se dakako smešta na rub ovog drugog poglavlja, jer se odvija u trećoj fazi koju bismo zbog kriza i zaoštavanja protivrečnosti sistema mogli označiti poglavljem *loma kapitalizma*. Da li bismo mogli tvrditi da je nemačko rešenje krize i odgovor na ovaj ekonomski lom bio antikapitalistički? Svakako da ne: nacistički odgovor na kriznu konstelaciju jeste spašavanje i održavanje napuklog kapitalizma. "Fašizam je slomljeni kapitalizam" (Sohn-Rethel, u "Marksizam u svetu": 49) ... "održivi sistem disfunkcionalnog kapitalizma" (Sohn-Rethel 1987: 89). Dakle u epohi krize, slamanja, propadanja i pucanja šavova monopolskog kapitalizma etablira se i specifično nemački slučaj spašavanja ovog tipa ekonomije.

Što se tiče kapitalističkog razvoja Nemačke, valja imati u vidu da je on u drugoj polovini 19. veka bio u punom zamahu. Nakon prve velike ekonomske krize tog stoleća (70-ih godina), kojom je i Nemačka bila pogođena, kreće period oživljavanja i porasta proizvodnje, kao i industrijske i finansijske koncentracije. Porast proizvodnje je dakako iziskivao preferencijalna tržišta za izvoz i investicije kapitala, a Nemačka je do I svetskog rata učestvovala u tri kolonizacije još nerazvijenih delova sveta i bila ozbiljan igrač - iako su ključne karte već bile podeljene. Nakon Versajskog ugovora (bolne tačke za desničarske grupe u Nemačkoj) ona je bila istisnuta iz ovog imperijalnog lova na akumulacione zone i izgubila je tržišta za svoje proizvode i investicije. Industrijska koncentracija i monopoliska

udruživanja su se pak nastavljala velikom brzinom, u nekim slučajevima je monopolska kontrola bila tako velika da je predstavljala gotovo stopostotnu kontrolu (primer industrije I.G.Farben koja je do kraja 20-ih godina 20. veka gotovo 100% kontrolisala nacionalnu proizvodnju sintetičkih boja). Ali, u međuratnom periodu u Nemačkoj dolazi do krize valorizacije (održanja i uvećanja) kapitala. Krajem dvadesetih, nakon nove velike depresije, i početkom tridesetih, nakon dolaska nacista na vlast, ekonomska i fiskalna konstelacija se sve više pogoršavaju. Nacistička država, pak, uspostavlja specifičan set mera kojima provodi ekonomsku politiku spašavanja kapitalizma.

Najizrazitije mere nacističke ekonomske politike su bile: i.) sistematska teritorijalna ekspanzija države i ii.) organizacija ratne ekonomije koja je imala oslonac u državnim porudžbinama naoružanja (Dobb 1961: 435). Prva pozornica kapitalističke akumulacije je dakle *imperijalizam*, dok se na drugoj pozornici inscenira *militarni* tip ekonomije i na taj način odgovara na nisku iskorišćenost proizvodnih kapaciteta. S jedne strane se proširuju investicione mogućnosti u novom tipu imperijalizma, koji više ne investira u nerazvijene nego u susedne polurazvijene (kapitalističke ili makar kapitalističke u začetku) zemlje i čini ih ekonomski zavisnim zemljama satelitima, s druge strane se proširuje područje potražnje, ali ne u sferi potrošnih dobara već u sferi robe za uništavanje (naoružanje). Ukoliko bi država rešavala problem suvišnog proizvodnog kapaciteta u sferi industrije potrošnih dobara, morale bi se podići nadnice i sprovesti politika pune zaposlenosti (ne bi li se povećala potrošna moć stanovništva) na uštrb profita. Ovako, proširenje potražnje u sferi naoružanja rešava problem suvišnog proizvodnog kapaciteta (osobito teške industrije) i redistribuira budžetske rashode u korist profita. Politika naoružanja je u roku od sedam godina gotovo učetvorostručila investicije, ali se proizvodnja potrošnih dobara nije znatno povećala. Ovaj aspekt nacističke ekonomske politike upečatljivo sažima čuvena Geringova formula “*prvo puške pa onda puter*”.

Uloga protekcionizma u nacističkoj ekonomiji, kao i u paralelnim *welfare* ekonomijama, dakle, jeste uloga izvora akumulacije kapitala. Pitanje je samo na koji tas vage država stavlja teg mera za ekspanziju potražnje i investicija. Državna intervencija u nacističkoj ekonomiji je uključivala i prisilnu kartelizaciju (ozakonjena 1933), kojom se spašavala profitna stopa nemonopoliziranih sektora, a “razni nacistički dekreti, koji su fiksirali cijene (posebno odredba od 26. novembra 1836. g., odredba od 21. novembra 1938. g. o javnim narudžbama i ona od 4. septembra 1939. o ratnoj privredi) predviđali su, izričito ili implicitno, ‘razuman profit’.” (Mandel 1970/II: 142)

Pogledajmo sada da li je nacistička ekonomija bila antikapitalistička za radništvo. I obratimo pažnju na neke od bitnijih momenata metoda izvlačenja viška vrednosti i oplodivanja kapitala: stvaranje *apsolutnog* viška vrednosti; teror nad radničkom klasom; zatvaranje sindikata te njihovo preoblikovanje u nove korporativne forme; uvođenje radničkih poverenika; smanjenje realnih najamnina;

malo ili nikako plaćeni prekovremeni ili intenzivirani rad; korišćenje pomoćne radne snage nezaposlenih, što je bila obaveza koja se nametala preko službe rada, za jedva veću sumu od one koju su dobijali kao nadoknadu za nezaposlene, a ponekad je isplaćivana i robom u naturi; mere tzv. kvantitativnog prosperiteta (*Mengenkonjunktur*) putem kojih nema većih zarada, nego ljudi preživljavaju uz pomoć većeg broja onih koji doprinose porodičnom budžetu (Sohn-Rethel 1987: 91); korišćenje besplatne, tj. ropske radne snage, uglavnom ne-nemačkog stanovništva (Jevreji, Poljaci, Rusi....) itd.

Zon-Retel posebno ističe metod generisanja *apsolutnog* viška vrednosti⁴ i ovu kapitalističku metodu vidi kao izvesni regres na primitivnu formu eksploatacije. Povećavanje *relativnog* viška vrednosti se postizalo tako što se povećavala produktivnost rada u proizvodnji namirnica, zbog čega su pojeftinjivale životne namirnice, te je povećanje radničkog standarda dovodilo do povećanja viška vrednosti. Ali, u slučaju Nemačke i Italije nakon I svetskog rata, u situaciji kada se nije mogao ostvariti relativni višak vrednosti i kada se kapital nije mogao investirati u druge industrijske države – akumulacija kapitala je omogućena proizvodnjom apsolutnog viška vrednosti! U nacističkoj Nemačkoj je broj radnih sati drastično porastao, a akumulacija kapitala na bazi proizvodnje apsolutnog viška vrednosti, usmerena ka proizvodnji naoružanja, s gledišta finansijskog kapitala je bila jednako racionalna kao i trgovinska politika. Terorizirano radništvo, dakle, sasvim sigurno nije moglo osetiti nikakve pozitivne učinke takozvanog antikapitalizma u nacizmu. Naprotiv, moglo bi se reći da je eksploatacija radne snage u nacizmu dostigla epske razmere.

Dakako, nacisti nisu bili lutke finansijskih kapitalista koje igraju kako ovi sviraju. U literaturi je već opsežno raspravljano o prvim dogmatičnim marksističkim pojednostavljenjima razumevanja fašizma kao pûkog agenta monopolnog kapitala. Stvar se pokazala daleko složenijom i sa mnogo više napetosti, fragmentacija i diferencijacija unutar različitih grupa moći. Rajnhard Kinl je pokazao kako je savez fašističke egzekutive sa ekonomskim grupama moći bio komplikovaniji savez, u kojem je fašistička egzekutiva ipak imala delomičnu samostalnost. Ne radi se o tome da su to bila dva rigorozno odvojena sloja, oni su se dakako preklapali, ali ne bez napetosti i više iz oportunističkih razloga. Zon Retel je pak pokazao kako su i unutar monopolskih grupa postojale podele i tenzije, te kako

⁴ *Apsolutni* višak vrednosti je metod akumulacije kapitala putem **produženja radnog dana**. Ovaj metod je bio tipičniji za rani kapitalizam. Kasnije, početkom XX veka, radničke borbe su postigle zakonsko ograničenje radnog vremena i njegovo smanjenje na 8 sati. *Relativni* višak vrednosti se pak postiže **povećanjem proizvodnosti rada** – odnosno smanjenjem onog dela radnog vremena koje je potrebno da se proizvede vrednost za samoreprodukciju (vrednost svega što je potrebno za radnikovo sopstveno održanje, a te potrebe su društveno određene). Dakle smanjuje se radno vreme koje je potrebno da proizvede vrednost za radnikov opstanak, a povećava se deo radnog vremena koji stvara višak vrednosti. To se postiže na različite načine – intezifikacijom rada, upotrebom novih mašina, racionalnijim metodama rada, boljom podelom i organizacijom rada itd.

su se ove frakcije udaljavale ili približavale zavisno od svojih interesa i metoda akumulacije kapitala.

Za objašnjenje specifične nacističke ekonomske konjunktura bitne su i napetosti između teške i elektro-hemijske industrije. Pre I svetskog rata Nemačka je postajala velika industrijska sila i uključila se u neke od najvećih investicijskih grupa, jer je imala dovoljno veliki kapital da je mogla investirati u nerazvijene zemlje. Ali, nakon I svetskog rata je isključena iz polja kompeticije. Ovo je osobito pogodilo *tešku* industriju, koja je nakon Versajskog ugovora izgubila sirovinne izvore iz drugih zemalja i čiji se izvoz značajno smanjio. Stoga je teško-industrijski sektor više bio zainteresovan za metod *apsolutnog* izvlačenja viška vrednosti. "Očito je npr. da su vlasnici monopola u teškoj industriji (ugljen – željezo – čelik) zbog posebnosti teško-industrijske proizvodnje i tehničkog stanja njihovih tvornica bili zainteresiraniji za produženje radnog vremena, za niske plaće i ukidanje socijalnih povlastica nego gospodari novih industrijskih grana (elektrokemija), koji su lakše mogli povisiti profite intenziviranjem i racionaliziranjem rada te iskorištavanjem tehničkoznanstvenog napretka. Zbog toga su se teški industrijalci zauzimali za ukinuće osamsatnog radnog dana i tarifnih ugovora, za nepriznavanje, odnosno razbijanje sindikata i za odustajanje od demokratske i socijalno građanske države energičnije nego njihovi kolege iz mlađih industrijskih grana." (Wolfgang Ruge, u: "Fašizam i neofašizam": 109) Prvi četvorogodišnji plan u nacističkoj Nemačkoj iz 1934. suštinski je bio u vezi sa teškom industrijom gvožđa i čelika (Šaht/Krup), dok je drugi četvorogodišnji plan iz 1936. više bio vezan za I.G.Farben i proizvodnju sintetičkih materijala (Gering).

Kada je reč o merama nacionalizacije preduzeća, podsetimo se još jednom: nacionalizacija se može provesti ili u korist kapitala ili u korist rada. U međuratnoj, kao i u ratnoj Nemačkoj, u sektorima koji su bili nacionalizovani dominirao je *privatni* sektor - u upravama i generalnim odborima su većinski sedeli predstavnici privatnog kapitala (primera radi, u generalnom odboru koji je 1943. organizovao Šper, radi kontrole celokupne industrije, veći deo predstavnika je dolazio iz redova velikih trustova); radnici uopšte nisu demokratski učestvovali u upravljanju; nacionalizovani sektori su jasno služili interesima buržoaske vlade... Međutim, i pored nacističkih mera za proširenje državne potražnje, nacionalizacija privatnih preduzeća je bilo veoma malo, kao što je bilo veoma malo i državnog zadiranja u privatno vlasništvo. Kako pokazuju Buhajm i Šerner, i pored državnih mera regulacije ostavljeno je dosta prostora za slobodu ugovora i izbora između investicionih paketa, stoga oni ovu ekonomiju nazivaju *ekonomijom državno dirigovanog privatnog vlasništva*. (Buchheim, Scherner 2006, videti prevod u ovom broju *Stvari*). Nacističko državno "planiranje" se suštinski baziralo na inicijativi i kompeticiji privatnih preduzetnika, a partnerstvo države i industrije se ionako posmatralo kao privremena ratna epizoda.

Dakle, na pitanje da li je nacistička ekonomija imala antikapitalističke elemente ili je bila *par excellence* antikapitalistička, možemo odgovoriti zaključkom

da je ona bila ekonomija koja je spašavala napukli kapitalizam i u tom spašavanju spajala već postojeće metode akumulacije kapitala sa novim i destruktivnijim načinima eksploatacije, još više pooštravajući odnos kapitala i rada. Ako se neki elementi unutar ekonomije kapitalizma javljaju kao njoj protivrečni, to ne znači da se oni ne mogu uklopiti u kapitalističku strukturu. Uplitanje države u polje ekonomskog, pokazali smo, svakako se ne može misliti kao antikapitalistički momenat, jer je on poznati deo kapitalističkog inventara, osobito u fazi monopolizma. Pored toga, kako korporativizam svoje korene vuče iz srednjeg veka i ovo bi se takođe moglo posmatrati kao ne-tipično kapitalistički element. Ali, sve dok korporativni oblik državnog dirizizma nastavlja kapitalističku protivrečnost između elemenata "podruštvljenja" u proizvodnji i privatnog kapitala (a u korist poslednjeg), te produbljuje sukob između kapitala i rada osujećujući bilo kakve mogućnosti otpora radničke klase, nacistička ekonomija je egzemplarna kapitalistička ekonomija. U ekonomskom pogledu, dakle, nacizam se, u treći za izvorima akumulacije putem različitih metoda spašavanja napuklog kapitalizma, pokazao većim kapitalističkim papom od samog pape.

Od prava u službi prinčeva do prava u službi prinčeva monopola

U sferi prava "antikapitalistički" aspekt nacizma predstavlja teorijski ćorsokak. Ako bi pravne teorije nemačke istorijske škole, teorije slobodnog prava, nemačkog institucionalizma ili decizionizma mogli smatrati pravnim alternativama liberalnom pozitivnom pravu, onda bi trebalo pokazati veze u pravnoj argumentaciji koje bi vodile ka uspostavljanju pravnog okvira za društveni sistem koji nije kapitalistički. No, pokazaćemo da takve veze ne postoje i da su nemačke pravne teorije koje su vodile ka nacizmu zapravo reakcionarni pokušaji opovrgavanja racionalnog pozitivnog prava koji je liberalizam doduše proklamovao, ali čije je uspostavljanje u čisto formalnom smislu bilo nemoguće sprovesti bez velikih nedoslednosti.⁵ Takođe ćemo pokazati da "antiburžoaske" promene u pravnoj sferi za vreme nacizma predstavljaju promene koje se odnose na legitimizaciju "pravnog" statusa monopola, te da je pravo usled toga pretrpelo deformacije, ali ne i prevelika odstupanja od njegovog kapitalističkog jezgra.

U rukama nacista je liberalno pozitivno pravo preoblikovano u veoma moćan i zastrašujući instrument kojim se garantuje ostvarenje germanske de-

⁵ Nemoguće iz razloga što kapitalizam nije racionalan poredak koji može uspostaviti dugoročni ekvilibrijum imun na krize i kontingentne sile istorije. U tom smislu se može reći da je važenje opšte i formalne normativnosti samo privremenog karaktera, te da se mora suspendovati i modifikovati u zavisnosti od promena u sferi ekonomije. O kontradikcijama pravnog formalizma koji pravnu nauku vodi u ezoteriju i misticizam videti: Pašukanis, J. B. (1958).

mokratije, tj. nepogrešivo jedinstvo firera i državne zajednice. Svodeći pravo na dimenziju izvora prava, koja se nalazi u političkoj personalizaciji firera, dakle lišavajući pravo dimenzije racionalnosti, s obzirom da racionalno pravo teži ograničenju apsolutne vlasti, pravo je za vreme nacističke vladavine bilo lišeno legalnosti kao takve. (Neumann 1996: 147) Dakako, to ne znači da je celokupna pravna konstelacija bila u potpunosti "iracionalna" i svedena na volju jednog luđaka, jer su neki racionalni elementi liberalnog pozitivnog prava bili funkcionalno upregnuti u reprodukciju i legitimaciju nacizma.

Pravna istorija Nemačke od XIX veka do dolaska nacista na vlast puno govori o tome u kojoj meri je opštedruštvena situacija zemlje reflektovala "uključenost" u kapitalistički građanski okvir. Kao što je na realnom ekonomsko-političkom planu Nemačka kaskala za tada već razvijenim evropskim kapitalističkim zemljama, a na imaginarnom uzdizala vlastitu nacionalnu indisponiranost na viši civilizacijski nivo u odnosu na već formirane kapitalističke nacije, tako je i na pravnom planu ova zaostalost reflektovala isti nacionalni kompleks.

Pionirske kapitalističke nacije poput Engleske i Francuske imale su prilično dugu prirodno-pravnu istoriju, iskušavajući kako revolucionarna tako i konzervativna lica *prirodnog prava*.⁶ Ono je sa jedne strane predstavljalo osnov za apstraktnu teoriju slobode, i u istorijskom smislu je služilo kao ratni alat u rukama buržoazije protiv apsolutizma, dok je, sa druge strane, predstavljalo i alat legitimacije suvereniteta države kao političkog izvora prava. Nemačka prirodno-pravna istorija je uglavnom služila legitimaciji apsolutističke državne vlasti. U Engleskoj je pozivanje na prirodno pravo već počelo slabiti od XVII veka, obzirom da od tada buržoazija aktivno učestvuje u vlasti. Takođe, pošto je englesko državno jedinstvo bilo osigurano već od vremena vladavine Henrija VIII, opravdanje državnog razloga pomoću prirodno-pravne argumentacije nije bilo potrebno. Uzimajući ovo u obzir, politička indisponiranost Nemačke, usled dugog izostanka nacionalnog ujedinjenja posledično je značila i izostanak strukturnih uslova za njenu ekonomsku ekspanziju. Čak ni proces formiranja, prvo Rajnske, a kasnije i Nemačke konfederacije, kao i uspostave *Zollverein*-a (Nemačke carinske unije), nije mogao nadoknaditi nedostatak jedinstvene države.

U kontekstu nemačkog prirodnog prava iz XVII i XVIII veka, instanca apsolutne državne vlasti predstavlja referentnu tačku za pravnu apologiju. Pufendorfov sistem, kao i sistem Kristijana Volfa, predstavljali su izraz legitimacije apsolutizma državne vlasti. Sama činjenica da nemačka pravna misao nije zasnivala teorije o individualnim slobodama na prirodnom pravu govori dovoljno o fetišu državne vlasti i potrebi da se celokupna dimenzija prava na otpor, koja inače postoji u prirodnom pravu, stavi po strani kako bi se istakla "izvornija" dimenzija suverene državne vlasti. Pravna apologija državnog apsolutizma postaje razumljiva ako se uzme u obzir izostanak procesa demokratizacije u društvu. A

⁶ O različitim političkim upotrebama prirodnog prava videti opširnije: Neumann, Franz (1996). *The Rule of Law Under the Siege – Selected Essays*.

upravo su procesi demokratizacije⁷ u kapitalističkim zemljama poput Engleske sekularizovali elemente prirodnog prava među kojima je najbitniji formalni i opšti karakter zakona. Jer opštost zakona, pored toga što, makar i formalno, predstavlja branu apsolutnoj moći putem podele vlasti, znači takođe i depersonalizaciju u smislu postavljanja apstraktne pravne subjektivnosti - čime se maskiraju realne nejednakosti, iako ova apstraktna opštost postavlja sve pravne subjekte kao jednake pred zakonom. Ovo je najbolje izraženo u ekonomsko-ugovornoj konstelaciji u kojoj se kapitalista i radnik, jedan kao vlasnik sredstava za proizvodnju, a drugi kao vlasnik sopstvene radne snage, izjednačavaju kao da se radi o dva potpuno jednaka, slobodna aktera sa jednakim šansama u ekonomskoj sferi.

Nemački *Burgentum* (buržoazija) je sa početka XIX veka predstavljao jaku ekonomsku i pravnu silu, ali politički pasivnu. Svoje privatne poslove buržoazija je želela voditi autonomno, bez ulaženja u konkretne političke borbe. Bila joj je dovoljna pravna zaštita ekonomskih interesa i sloboda, što je u pravnom domenu rezultiralo odvajanjem pravne norme od političkog sistema. Ovo odvajanje nije predstavljalo samo garanciju slobode i ekonomske stabilnosti za nemačku buržoaziju, već je u bitnom smislu doprinelo uspostavljanju nemačke pravne nauke (*Rechtswissenschaft*) kao i pojma pravne države (*Rechtsstaat*). Kantova kritika prirodnog prava⁸ je zacrtala strog metodološki pravac koji je od pravne nauke zahtevao napuštanje subjektivističkih prirodno-pravnih spekulacija kako bi se doseglo njeno metodološki čisto i pozitivno jezgro. Pravna nauka je istovremeno morala biti sposobna razviti inherentnu strukturu vlastitog naučnog objekta u smislu izgradnje strogog sistema. Ovakvi zahtevi su nemačke pravnike stavili pred mnoge dileme. Pošto pravna nauka mora biti empirična i sistematična, kako misliti vezu između sistema i empirijskog? Kako misliti pozitivnu pravnu normu? Čime je ispuniti?

Na ova pitanja pokušala je odgovoriti nemačka *istorijska pravna škola*. Kontra aistorijskoj i apstraktnoj opštosti liberalnog pozitivnog prava, istorijska

⁷ Termin demokratizacija u ovom kontekstu koristimo uslovno, kako bi kontrastirali iskustva Engleske i Nemačke. Engleska buržoazija je svoje ekonomske slobode politički branila kroz aktivno učešće u kreiranju zakona kroz Parlament, te je stoga pravna teorija bila demokratsko-konstitucionalna. Nemački *Burgentum* je pak zatekao zakone ustavne monarhije koje je interpretirao u korist osiguranja vlastitih ekonomskih sloboda.

⁸ Zakon razuma prirodnog prava je po Kantu počivao na metodološkoj konfuziji jer je mešao različite sfere: etiku i pravo, pozitivno i idealno pravo kao i opservaciju i spekulaciju. Kant je sve ove elemente principijelno odvojio. Primera radi, etičko pravilo ponašanja se može naći u zahtevu da se "živi dostojanstveno". Međutim ovaj zahtev ne poseduje objektivno-pravnu snagu koju sadrži ugovorni odnos. Takođe, prirodno pravo je često brkalo idealne standarde i pozitivna pravila što je dovelo do brkanja spekulacije i empirijske opservacije. Po Kantu je postavljanje idealnih standarda bilo stvar pravne filozofije i primene čistog razuma, dok je znanje o postojećim društvenim pravilima bilo stvar empirijskog iskustva koje nikada ne može utemeljiti znanje o racionalnim uslovima mogućnosti datih pravila.

škola je želela da istorijski utemelji osnovne elemente pravne nauke. Međutim, kao što ćemo u osnovnim crtama pokazati, ova verzija "istorijskog" pristupa je zapravo ostala na liniji aistorijskog, apstraktno-formalnog prava. Debata o kodifikaciji nemačkog ustava iz 1814. godine je podelila, sa jedne strane, pravnike koji su zagovarali racionalno utemeljenje pravnog sistema (Foerbah i Tibo), i one, koji su pod vođstvom Savinjija, dali primat tradiciji i običajnom pravu. Ulog se ticao toga da li će prevladati aistorijsko racionalno prirodno pravo ili istorijski utemeljen pravni pozitivizam⁹. Međutim, valja imati u vidu da Savinjijeva linija pod običajnim pravom nije mislila na narodno pravo kao istorijski realnu socijalnu praksu. On je shvatao običajno pravo kao nacionalno-kulturni fenomen čiji nosioci, tokom idejno-evolutivnog razvića običajnog prava, više nisu narodne mase već akademski pravnici. "Kultura više nije povezana sa ukupnošću navika i običaja naroda već predstavlja karakteristike njegovog intelektualnog života". (Reimann: 854) Interna delatna snaga običajnog prava koja tiho radi kroz generacije tako je postala sublimnim instrumentom akademske elite koja je u stanju da oblikuje društvo. Savinjijevo naglašavanje elitističkih momenata je u redove istorijske škole unelo pometnju uzrokujući podele na romaniste (elitiste) i germaniste (narodnjake). Ipak, obe struje su istoriji pristupale kao istoriji *ideja*, a njihov *idealno*-istorijski pristup je završavao kao i svaki idealno-istorijski pristup – u aistorizmu. No, čime se vodila ova akademska elita pravnika koja je istorijom kao alatom želela iznaći najunutrašnjije principe pozitivne pravne nauke? U slučaju romanista, koji su bili nauticajniji, vodila se rehabilitovanjem rimskog privatnog prava koje je suštinski individualističko i racionalno formalno. Njihov formalni koncept prava je bio individualistički jer je akcenat stavljen isključivo na ličnim slobodama, a ne na društvenim odnosima u kojima se individua nalazi. Dakle, iako je nemačka istorijska pravna škola nastojala da se odmakne od liberalnog pozitivnog prava i njegovog opšte-formalnog aspekta, desilo se upravo suprotno. Prateći elitističku liniju Savinjijevog razumevanja običajnog prava, predstavnici ove pravne škole su se zapravo vratili na opšte-formalno pravno jezgro, doduše ogrnuto kvazi-istorijskim plaštom.

Za zaštitu ekonomskih prava i sloboda nemačkog *Burgentuma* bilo je, dakle, potrebno istorijsko utemeljenje. Zašto? Jedan od razloga je i taj što su pravnici istorijske škole, kako bi napravili odmak od liberalnog pozitivizma, smatrali da pozitivne istorijske činjenice moraju biti sistematično očišćene od svake kontingencije, tj. da u susretu sa istorijom pravna nauka treba znati izdvojiti i uvažiti samo one nearbitrarne idejne celine koje izražavaju organske veze zajednice. Trebalo je dakle u istoriji pronaći, odnosno konsturirati *red*. U izboru ovih celina među pravnicima istorijske škole nije bilo slaganja, iz čega se

⁹ Pravni pozitivizam istorijske škole je liberalni pojam pozitivnog izjednačio sa iracionalnim (aistorijsko pozitivno = iracionalno), dok je istorijski pojam pozitivnog smatrao racionalnim. Videti Marksovu kritiku istorijske pravne škole, <https://libcom.org/library/philosophical-manifesto-historical-school-law>

može zaključiti samo to da je arbitrarnost skupa sa istorijskim kontingencijama ostala integralni deo prava uopšte. Dakle, težnja za konstruisanjem reda u istoriji, oblikovanjem formalno-zatvorenog i neprotivrečnog pravnog sistema, naglašavanjem autonomije ugovornih sloboda (granica moje slobode je sloboda drugog), idealizacijom istorijskih izvora kao izraza apsolutnih ideja, tj. njihovom realnom deistorizacijom i akcentom na privatnom pravu su nastavljali liberalno pozitivno pravo. Istorijska rekonstrukcija reda i njegova selekcija je značila ništa drugo do modifikovani liberalizam.

Kada je reč o liberalnoj pozitivno-pravnoj teoriji, treba analizirati i šta ta opštost i aspraktnost *pozitivnog prava* uopšte znači. Dakako, sâma pozitivno-pravna teorija pokušava pravo zasnovati u njemu samome i onda ga idealistički primeniti na društvene odnose. Ali, sâmo to pravo je već izraz društvenih odnosa! Opšti i formalni zakon ima za pretpostavku ekonomske odnose robne razmene u društvu, te on reguliše odnose između približno jednakih konkurenata čije delovanje mora biti predvidljivo i podložno racionalnoj kalkulaciji. Formalnost i opštost postoje kako bi omogućili maksimalnu mobilnost kapitala, a ne da bi potvrdivale čistu idealnost normativnog pravnog odnosa odvojenog od društvenih odnosa. Tako kategorija pravnog subjekta postaje neodvojiva od proizvodnih odnosa i odnosa razmene. Vlast koju stiče subjekt po osnovu subjektivnog prava deo je istog mehanizma na osnovu kojeg se vrednost pripisuje proizvodima rada. U tom smislu Pašukanis govori o dopunjavanju robnog fetišizma pravnim fetišizmom stoga što "logika pravnih pojmova odgovara logici socijalnih odnosa društva koje proizvodi robu". (Pašukanis 1958: 107) Paralelno sa ovim pravna forma ugovora uticala je bitno na prevlast obligacionih odnosa koji važe u liberalnom pravu. Ugovorom se ne potvrđuje samo postojanje ekonomskih sloboda individua, već se njime potvrđuje *iluzija* izolovanosti privatnih vlasnika postavljajući ih u odnos robne razmene. Međutim, privredne slobode u liberalizmu ne postoje zbog njih samih već zbog instituta privatnog vlasništva kojem je na određenom stupnju privrednog razvoja potrebna pravna zaštita. Ali ove slobode su, kao i ostale slobode u liberalnom pravnom okviru, isključivo negativne – sloboda kao odsustvo spoljnih pritisaka znači i delovanje u pravcu svega onoga što zakonom nije izričito zabranjeno. A to znači i ugovornu slobodu u stvaranju kartela, monopola, trustova itd. Ova negativna sloboda koja karakteriše liberalno pravo, zasnovana na opštosti i formalnosti zakona, te na minimalnom materijalnom sadržaju pravne norme, dakako ostavlja ogroman prostor za donošenje arbitrarnih odluka. Ne postoji li onda već u sâmom liberalnom pozitivnom pravu pukotina koja ostavlja prostora decizionizmu?

U svetlu naizgled formalno zaokruženog, logički neprotivrečnog i zatvorenog sistema pozitivnog prava, sudska vlast ima čisto aplikativnu funkciju, iako liberalno pozitivno pravo formalno razdvaja sudsku vlast od zakonodavne.¹⁰ Jer

¹⁰ Po Montesckjeu sudska vlast predstavlja samo "usta koja proglašavaju reči zakona, neživa bića".

interpretacija zakona od strane sudske vlasti bi navodno mogla narušiti apstraktnu formalnost normi i time dovesti do "nepotrebnog" zahvatanja države u subjektivna prava slobodnog raspolaganja vlasništvom. Tek ukoliko se ustanovi kršenje opšte norme, država može zahvatati u individualna prava. U ovom sistemu sudije ne stvaraju pravo već ga samo objašnjavaju i primenjuju – *government of law and not of men*.¹¹ Zato liberalna pravna teorija vladavine zakona implicitno govori i o nemogućnosti bilo kakve socijalne promene mimo parlamenta i zakonodavne vlasti, dok istovremeno sakriva vanparlamentarne faktore koji utiču na kreiranje zakona kao i činjenicu održavanja klasnog *status quo*. Dakle, dok sudija ne sme samovoljno interpretirati zakon, kapitalista ili njegov predstavnik u parlamentu može donositi arbitrarne odluke, koristeći negativne određenosti unutar pravnih normi, koje mu idu u prilog! Ovaj konzervativni aspekt vladavine prava upućuje na protivrečnosti u srcu "progresivističke" ideologije liberalizma.

Dakle, i prirodno i liberalno pozitivno pravo imaju svoje konzervativne i progresivne crte. Stoga će konzervativna strana kako prirodnog tako i liberalno pozitivnog prava biti od velike koristi za nacističko pravo. Čak će i antiliberalni mislilac poput Karl Šmita u jednom momentu posegnuti za opštim i formalnim određenjem zakona da bi argumentovano "dokaza" ilegalnost eksproprijacije pruskih kneževa. Šmit se pozivao izričito na Vajmarski ustav tvrdeći da Rajhstag može donositi samo opšte zakone osporavajući legalnost individualnih mera. On je liberalni *credo* jednakosti pred zakonom postavio kao obavezujući i za instancu zakonodavne vlasti, u smislu da bi se moralo zabraniti donošenje takvih zakona koji jednake situacije tretiraju na nejednak način. Pred zakonom su svi jednaki tako da su pruski kneževi ostali netaknuti. Dakle, apstraktno načelo jednakosti pred zakonom podložno je arbitrarnoj političkoj upotrebi. Nojman ovu Šmitovu konzervativnu upotrebu načela kontrastira sa istorijski ranijom epizodom u kojoj se liberalni teoretičar Henel bezuspešno poziva na jednakost pred zakonom štiteći poljsku manjinu koju Bizmark uspešno ekspropriše. Jasno se vidi u kojoj je meri apstraktna nužnost opšte i formalne strukture zakona zapravo arbitrarne.

Međutim, u monopolskoj fazi kapitalizma, videli smo, akcenat je na ograničenjima i određenjima. Utoliko, opšti i formalni zakonski okvir koji omogućava veliko polje neodređenosti nije idealan pravni okvir za monopolski kapitalizam. Da bi pravne norme bile određenije, njihov nivo opštosti mora biti niži - izražen kroz generalne klauzule, naredbe, uredbе, ukaze i slične individualne mere. Dakle, apstraktna jednakost pred zakonom ovde ne pretpostavlja obaveznu unifikaciju legislative, već se "jednakost" postiže mimo opštih i formalnih zakona. Sistemu privredne organizacije na bazi monopola ne odgovara opšti zakon, pošto se

¹¹ *Ecole de l'Exégèse* je u Francuskoj uticala na definitivno uspostavljanje dogmatske interpretacije prava koje od 1830. godine postaje zvanično. Sudijama je definitivno oduzeta sloboda stvaranja prava putem interpretacije. Takođe, Fridrih II je u Prusiji 1870. godine zabranio tumačenje i komentarisanje zakona koje se ne slaže sa slovom i duhom zakona. Videti: Neumann, Franz, *The Change in the Function of Law*, p. 113-115

njime ne mogu regulisati monopoli, pogotovo ako se ima u vidu da monopoli na različite načine narušavaju pravno/tržišni "fer plej". Nemačko zakonodavstvo je od kraja I svetskog rata do dolaska nacista na vlast zapravo donelo nekoliko *uredbi* kojima se - uprkos činjenici da su time stvorene zakonske kolizije koje razbijaju neprotivrečnu formalnost zakona - određeni monopoli izuzimaju iz važećih zakonskih okvira. Dakle, upravo mnoštvo uredbi, klauzula i drugih individualnih normi, koje mogu biti u koliziji jedne sa drugima, opet omogućava prostor za samovolju u odlučivanju koja uredba će se primenjivati u određenoj situaciji. Opet idealno tlo za decizionizam! Na primer, vanrednom uredbom predsednika Rajha iz 1931. godine, Darmštatska banka je zbog nelikvidnosti uzrokovane kreditiranjem monopola izuzeta iz važećih propisa o bankrotstvu.

Dakle, na duže staze se monopolistički interesi ne mogu usaglasiti sa pozitivnim pravom. Stoga je u Nemačkoj nakon 1921. godine otpočeo proces tajne reanimacije prirodnog prava u kontrarevolucionarne svrhe. Te godine sudijama je vraćeno pravo da interpretiraju i ispituju zakon, a sud Rajha je usvojio teoriju po kojoj je načelo jednakosti pred zakonom obavezivalo parlament ustavom da ne može donositi "proizvoljne" zakone. Revidiranje i ispitivanje zakonskih odluka je isključivo bilo povezano sa pitanjima povrede vlasništva, a na dnevni red je dospelo i pitanje promene ustava putem amandmana. Bilo je potrebno ukinuti pozitivistički normativizam i ideju formalno savršenog i zatvorenog sistema na temelju kojih su izgrađeni osnovni socijalni ugovori Vajmara, kako bi se uvele ekstra-pravne determinante poput "dobre vere" "ispravnog pouzdanja" ili "dobrih običaja". Izbacivanjem racionalnih elemenata iz prava, poput pravnih stavova, sistema ugovora, kalkulabilnosti prava, i uvođenjem generalnih klauzula i naredbi, sudijama je data velika sloboda u kojoj su nestajale granice između akata presuđivanja i vršenja vlasti tj. između sudske i administrativno izvršne vlasti.

Ovim procesima je uveliko doprinela škola slobodnog prava. Osnovna pozicija od koje polaze teoretičari slobodnog prava sastoji se u tome što se pravo posmatra kao logički nekoherentan sistem. Pošto sistem pozitivnog prava ne može da se zatvori bez unutrašnjih kontradikcija i pošto one dovode do kolizija u pravnom sistemu, sudska vlast mora imati veliki stepen autonomije u proizvodnji i primeni zakona kako bi se pukotine koje stvara pozitivno pravo otklonile. Međutim, slobodna sudska procena bila je podignuta na nivo principa primene prava, što je u praktičnom smislu značilo da je sistem generalnih klauzula postajao supstitut formalno-racionalnog prava. Sa pitanjem o generalnim klauzulama ulazi se u sferu pravne mistifikacije, koja se u funkcionalnom smislu razlikuje od pozitivno-pravne mistifikacije. U čemu se sastoji mistifikacija? Kada interesi moćnih i organizovanih grupa, koje dominiraju svim sferama društvenog života, integralno usmeravaju delovanje državnog aparata, onda zakonodavna vlast pribegava generalnim klauzulama. Međutim, i kod generalnih klauzula mesto mističnog temelja zakona ostaje isto toliko arbitrarno kao i kod formalno-opštih normi.

Nojman i Kirhajmer ilustruju ovo na primerima radničkih borbi koje su u nemačkom radnom pravu bile tretirane pomoću ovakvih klauzula. Prema generalnoj klauzuli člana 826 radničke borbe nisu odgovarale "dobrim običajima", jer nanose štetu vlasnicima kapitala, te se stoga pričinjena šteta mora nadoknaditi. Štrajk se kosi sa osećajem "dobrog poretka". Takođe, pitanje da li radnik/ca gubi pravo na nadnicu ukoliko vlasnik kapitala iz bilo kojeg razloga ne može uposliti njegovu/njenu radnu snagu bilo je rešavano pozivanjem na član 242 po kome dužnik mora ispuniti obaveze u skladu sa principom "pouzdanja i poverenja". Umesto da se pozove na član 615 koji direktno tretira ovo pitanje, a po kome je vlasnik kapitala dužan da obezbedi nadnicu bez obzira na realnu uposlenost radne snage sve dok je radni ugovor pravosnažan, sud Rajha se pozivao na "poverenje i pouzdanje". U suštini, funkcije generalnih klauzula u periodu pre dolaska nacista na vlast bile su, zbog još validne ustavne ideje pariteta, usmerene na "harmonizaciju" odnosa kapitala i rada. Kako bi se suzbio princip pariteta u upravljanju preduzećima sud Rajha je razvio juridičke principe kojima su ranije uspostavljeni saveti preduzeća postali "radna i pogonska zajednica". Vlasnici su izdvojeni iz ove veze jer je odgovornost za preduzeće prebačeno u potpunosti na radničku klasu. Ukoliko se "harmonija" radne zajednice opstruira kakvim štrajkom, sud je opravdavao pravo vlasnika kapitala na neisplaćivanje nadnica iz razloga narušavanja organske i solidarne veze svih radnika u pogonu. Ovakav oblik nametnute solidarnosti nema nikakve veze sa bilo kakvim realnim solidarnim odnosom. Pošto njena suštinska eksteriornost odgovara mehaničkom tipu solidarnosti, koji proizilazi iz tehničko-instrumentalnog, te na kraju voluntarističkog odnosa prema pravu, pravno nasilje u službi klasne rekonstrukcije društva nije u bitnom smislu zaostajalo za racionalnim pravom konkurentskog kapitalizma. Ovime želimo podcrtati strukturni kontinuitet između nekih momenata prirodnog prava, istorijske pravne škole, liberalnog pozitivnog prava, slobodne škole prava i nacističkog prava.

Slobodna škola prava je umnogome pripremila teren za bliže prethodnike nacizma - *nemačke institucionaliste*. Kritikujući apstraktni filozofski racionalizam, koji odvaja prirodu i prirodno pravo od svake vezanosti za transcendentni poredak, institucionalisti su dokazivali objektivni primat istoričnosti i empiričnosti prava. Apstraktni filozofski racionalizam ne samo što je zanemario objektivne istorijsko-materijalne uslove koji su mu pretpostavka, već je apsolutizovao voluntaristički pravni pozitivizam, koji pravni odnos tretira kao da proizilazi i završava sa ugovornim odnosom dveju ili više slobodnih volja. Institucionalizam se ostrvio da pokaže kako su svi pojmovi pozitivnog prava ultrasubjektivistički i moralistički, jer se zadovoljavaju samo time da se u svakom momentu zna koje su situacije legitimne i u skladu sa pravom a koje nisu, dakle, da se zna pravilo vladanja, pravne mere i sankcije, ali da se ništa ne mora znati o socijalnoj funkciji koju ovakvo pravo vrši. (*The French Institutionalists* 1970: 35-41) Institucionalisti su zato pozitivnu pravnu normu dopunili pojmom institucije. Time

su eliminisali kategoriju pravnog lica i na njoj utemeljenu strukturu pozitivnog prava odvajajući je u potpunosti od pojma institucije, koji poseduje logičko, metodološko i istorijsko prvenstvo. Pravna norma više ne predstavlja nalog autoritarnog subjekta (države) kojim se obavezuju radnje ostalih subjekata podanika. Niti se među pravnim subjektima ostvaruje intersubjektivni odnos. Radi se o tome da se pravni odnos između individua sagleda kao odnos koji je nužno posredovan *objektom* određujućim za pravno delovanje slobodnih volja - objektom koji prethodi subjektivnim voljama. Institucija je stoga objektivna ideja koja već postoji u realnosti i koju pojedinci tamo nalaze u različitim oblicima. Ona poseduje objektivni karakter delujući kao kohezivna sila zajednice. Institucija tako ne nastaje isključivo u mozgovima sebičnih pojedinaca, jer bi inače bilo nemoguće shvatiti njenu objektivnost. Svaki objekt, cilj ili pak roba, koji zahtevaju saradnju više ljudi može služiti kao princip društvene institucije. Međutim, pravni sistem mora posedovati i dodatni, idealni kvalitet, ideju o tome šta je pravedno (*quod justum*) za društvo koje proizvodi pravne norme. Doduše, institucionalizam je razumevao ono što je pravedno za specifična društva na vrlo apstraktan način, kao ono što društvo naprosto smatra za zajedničko dobro. Iako institucionalisti priznaju da forma onoga što je pravedno za zajednicu zavisi od mnogih istorijskih kontingencija, koje se vremenom sedimentiraju u formi običajnog prava, oni isto tako smatraju da su nesvesne sedimentacije metafizičkih i transcendentálnih vrednosti zajednice apsolutno nužne za pravni sistem. Stoga se nedostatnost pozitivnog prava, sa svim njegovim racionalnim elementima, povezuje sa ignorisanjem duhovnih i metafizičkih vrednosti integrisanih u objekt prava. Ukoliko se ove vrednosti ne uzmu u obzir onda se objekt prava raspada a celokupna sfera prava redukuje na pozitivni normativizam kojim dominiraju subjektivna prava. Tako institucionalizam ide s onu stranu podele na privatno i javno pravo, zagovarajući tzv. socijalno pravo ili autonomno pravo zajednice. Ovime se uvodi, pored države i sudske presude, i treći izvor prava - autonomno pravo zajednice.

Iako neke elemente institucionalizma možemo uzeti kao suvislu kritiku liberalnog pozitivnog prava, ne možemo time reći da je ovakvo pravo antikapitalističko. Tim pre što se *institucija odvajaja od društvenih odnosa moći*. Nojman zato naziva institucionalizam pravnom teorijom monopolne privrede. Kako u njihovoj vizuri monopol ne može biti stvar pojedinca, vlasnika, pravnog subjekta, već je reč o *instituciji* monopola. Kao takva, ova institucija je nužno izvan subjektivnog prava, a kad se monopol izbriše iz prava njegova moć da deluje samovoljno u ekonomskoj, političkoj i pravnoj sferi je još efektivnija. Pukom inverzijom subjektivnog prava pravom zajednice institucionalizam ne želi da govori o klasnoj dinamici društva, npr. o ekonomskoj eksploataciji ili političko-ideološkoj dominaciji. Takođe, ključna stvar je da pozitivno pravo nije bilo predmet ukidanja od strane institucionalizma već se zahtevala njegova "dopun". A to je u pravnoj praksi rezultiralo neuračunljivim razaranjem svih racionalnih elemenata. U aplikaciji nemačke verzije institucionalizma možemo jasno sagledati pozici-

ju radničke klase. Pogonska zajednica kao objektivna ideja povezuje vlasnike kapitala i radnike ne više ugovorom o radu već starogermanskim lično-pravnim savezom koji počiva na odnosu vernosti između vođe i sledbenika. To bi trebalo značiti potvrdu institucionalističke teze po kojoj se *ideja* preduzeća sastoji u *realizaciji* ideje preduzeća - u tautološkom potvrđivanju zajedničkosti. Iz ovog su institucionalisti izvukli zaključke kako objektivna ideja zajedničkosti prethodi ideji profita na osnovu toga što profit kao spoljašnji cilj ne odgovara suštini preduzeća (jer ne obezbeđuje zajedničkost i dobrobit svih u preduzeću), dok je zajedničkost u ostvarivanju ideje zajedničkosti inherentna institucionalnoj suštini preduzeća. (Ibid: 102-103) Međutim, šta je sadržaj ove ideje i kako se meri zajedničkost u preduzeću koja funkcionišu u kapitalističkim monopolskim okvirima zaista predstavlja nešto na šta institucionalisti nemaju odgovor.

Još jedna od važnih posledica institucionalnog prava odnosi se na vlasništvo koje prelazi iz domena subjektivnog prava u domen institucije, organske jedinice društvene zajednice. Ovime su pravna lica definitivno nestala, kao i vlasnici. Skup pravnih lica zamenjen je zajednicom narodnih drugova. Vlasnici su zamenjeni institucijom. Ova transformacija postaje razumljiva ako se ima u vidu strukturalna prisila koja tera vlasnike kapitala na anonimnost, jer je kod njih koncentrisana ogromna društvena moć. Maska vlasnika, koji usisava veliki deo društvenog bogatstva, morala se ukloniti iz prava zajedno sa njenim nosiocima i zameniti pojmom privredne zajednice. Isto tako, pojam državnog suvereniteta se morao ukloniti i zameniti pojmom narodne zajednice koja će predstavljati bazu firerovog autoriteta.

Dakle, bez obzira na bilo kakvo nacističko distanciranje od prirodnog prava, istorijske pravne škole, liberalnog pozitivnog prava, škole slobodnog prava i institucionalizma, jasno je da su ove istorijske pravne preteče već sadržavale u sebi momente koje je nacističko pravo itekako koristilo. Bilo da su se nadovezivali i.) na slobodu otpora spram državnog autoriteta, ii.) na idealno-istorijske izvore razumevanja organske narodne zajednice (*Volkgeist*-a), iii.) na opštost i formalnost zakona čija neodređenost je omogućavala arbitrarnost, iv.) na skup posebnih pravnih normi čija protivrečnost je omogućavala samovoljni izbor primene ili v.) na brisanje vlasnika kao pravnog subjekta i njegovo prepoznavanje kao institucije, čime je omogućeno samovoljno delovanje monopolskih grupa - nacisti su decizionističko pravno rešenje mogli radikalizovati i dovesti do savršenstva. Decizionizam se, dakle, praktikovao i kao decizionizam prava i kao decizionizam ličnosti, odnosno firerove volje koja neposredno crpi autoritet iz mističnog temelja duha "zajednice".

“Antikapitalizam” kao nacistički ideologem

How can you repudiate and vindicate
capitalism with the same gesture?
By identifying capitalism with
its political opposite.

G.M.Tamás, *Into the Dustbin of History*

Ništa ne podseća toliko na kameleona
kao fašistička ideologija

Toljati, *Predavanja o fašizmu*

Zanimljivo je kako se neki pojmovi, osobito borbeni pojmovi, istorijski preoznačavaju, te kako se otupljuje njihova kritička oštrica. Moglo bi se reći da se ovo ne događa zato što oni koji nose zastavu nekog pojma nisu dovoljno kritični ili svesni “pravog” značenja pojma (jer pravog značenja naravno nikad nema, samo borbe za značenja), već je to način korišćenja pojmovnih oružja u borbi za nešto ili u reakciji na nešto. Tako apologete kapitalizma u kapitalističkim krizama iznalaze načine, putem kojih prisvajaju neke kritičke diskurse koji su prethodno bili upereni protiv kapitalizma i koriste ih u samolegitimaciji. Nema boljeg načina da se jedan prethodno opasni diskurs učini ne-opasnim! Stoga se i “antikapitalizam” u nacizmu prevashodno javlja kao *ideološka* praksa kojom se odgovara na socijalni bunt deklasiranih i deprivilegovanih slojeva, ali koji ni u kom slučaju ne postaje opasna žaoka protiv kapitalizma. Još manje je ovde reč o socijalizmu... To što se ovde socijalizam vrlo karakteristično javlja u partijskoj odrednici kao *nacional*-socijalizam, već ukazuje na samoprotivrečni melanž socijalizma i nacionalizma. Ako socijalizam mislimo kao borbu za egalitarnije društvo i ukidanje odnosa eksploatacije, onda dakako socijalizma u nacionalsocijalizmu nema - osim u imenu.

Ipak, znamo da se označitelj “socijalizam” u istoriji koristio na konfuzne načine, a ovo je osobito važno za period međuratne Nemačke. Kao primer prefiguracije ideje socijalizma, može se navesti recimo Špenglerova knjiga “Prusijanstvo i socijalizam”, u kojoj je dao sliku konzervativnog “socijalizma”. Prema toj koncepciji prvi socijalisti su bili pruski kraljevi koji su organizovali proizvodnju i razmenu putem autoritarne države, odnosno anti-liberalno. “Za Špenglera je socijalizam značio od svakoga zahtijevati da bude sluga države i da se u istoj mjeri distancira od revolucionarnog duha, označenog kao anarhizam i od liberalnog duhovnog stava, difamiranog kao ‘unutarnja Engleska’.” (Petzold, Joachim, u: “Fašizam i neofašizam” 1976: 130) Ovakvi pojmovni delirijumi variraju u zavisnosti od toga koji “sastojci” čine kašu koja se naziva “socijalizmom”, “an-

tikapitalizmom” i sl. No, šta su tačno bili ideološki sastojci nacističkog “antikapitalizma”?

Ako se vratimo na navodno najradikalniji deo NSDAP koji se uobičajeno predstavlja kao “antikapitalistička” struja, dakle na braću Štraser, videćemo da se njihov “antikapitalizam” pregnantno distancirao od marksizma, kao i onoga što je nakon oktobarske revolucije predstavljalo najveću opasnost - boljševizma. Opšte je poznata mržnja fašističkih ideologa prema marksizmu, boljševizmu i komunizmu. No, valja imati u vidu da ovo nisu bili jedini objekti mržnje. Nacizam je zapravo bio protiv bilo kakve prakse egalitarizma. Ipak, aktivacija egalitarističkih ideologema služila je sasvim drugim svrhama. “Antikapitalistička” ideologija i retorika, obogaćena revolucionarnim tonovima, bila je prožeta nekim socijalnim akcentima kojima se adresirala masovna baza. Ovo se izražavalo u ideji korporativizma.

Nacistički “antikapitalizam” je deo ideologije korporativizma, koja u svom srcu umesto pojma klase ima pojam naroda. Dakako, ovaj populistički ideal je zamotan u jednu eklektičku oblandu koja em nije nahranila narod, em za narod nije imala nikakvog smisla. Ideal narodne zajednice je ideal klasnog mira, saradnje poslodavaca i radnika, partnerstva svih sukobljenih strana... Ne radi se o kolektivitetu koji bi bio demokratski uređen i kojim bi se ukidale različite opresije (klasne, staleške, rasne, polne, etničke...), već o ideji zajednice koja je hijerarhijski ustrojena, prema načelu vođe.

Korporativizam je dakle predstavljao ne ukidanje klasa, staleža i drugih asimetričnih društvenih donosa, već njihovu prinudnu harmonizaciju prikazanu kao saradnju oličenu u “organskoj”, “metafizičkoj”, “preegzistentnoj” narodnoj zajednici. Orijehtacija na izjednačavanje mišljenja, na izjednačavanje društvenih slojeva, na prinudno prilagođavanje nemačke ekonomije - rečju na *Gleichschaltung* - deo je organicističke koncepcije društva u kojoj se sve razlike prilagođavaju jedinstvu. Nije cilj ukinuti hijerarhije: stratifikovano, hijerarhizovano i potčinjeno društvo svoje razlike utapa u *ideju* narodne zajednice. Postoji i estetsko-metafizički momenat u prihvatanju ove hijerarhične slike, lestvice društva se uzimaju takve kako su date i trebalo bi takve i da ostanu. Kako upravo kapitalizam ruši krute granice moći, razgrađuje granice između klasa, između nacija, olabavljuje granice moći između muškaraca i žena itd, fašizam se javlja kao nastavak one linije odbrane koja proizilazi iz *straha* od ovih urušavanja, pomeranja i uzdrmanja.

Nacizam nije samo antimarksizam, antiboljševizam, antikomunizam i antisemitizam, već ima i tonove antiindividualizma, antifeminizma, antikosmopolitizma, antimodernizma, antiintelektualizma, antiprosvetiteljstva, antirepublikanizma, antihedonizma... Izrastao iz ideologija koje su nastale kao reakcija na ugrožavanje tradicionalnih režima dominacije i potčinjavanja, fašizam se zalagao za očuvanje društva koje nije ugroženo staleškim i klasnim pomeranjima, protivio se ugrožavanju monarhističkog i aristokratskog prava nasledstva, protivio

se ugroženom dignitetu i značaju vojske, protivio se uzdrmanju dominacije muškaraca nad ženama, protivio se i svemu što je vonjalo na republikanske ideje, što je dolazilo iz kovačnice francuske revolucije... Fašizam se istovremeno protivio ideji modernosti, dok se etablirao kao moderni sistem reakcije, sa modernom tehnikom i tehnologijom (uz futurističko slavljenje estetike tenkova i mašina).

U vezi sa asimetričnim polnim odnosima, nacizam je u svim svojim varijacijama bio antifeministički. Nacistička pronatalna patrijarhalna politika je različitim zakonima i dekretima o braku, dečjim dodacima i slično, promovirala ulogu žene koja se opisuje sa tri K: *Küche, Kirche, Kinder* (kuhinja, crkva, deca). Vraćene u kuću, svedene isključivo na ulogu majke i domaćice, žene su sistematski izbacivane iz sfere rada (1934. je u Nemačkoj proglašena godinom domaćice). Naravno, iz vizure nacističke ideologije polna asimetrija je biologizovana i esencijalizovana. Dakle ne može biti govora o polnoj borbi (kao ni o klasnoj borbi), jer je polazna tačka korporativne ideologije saradnja, savez, *snop (fasci)*. Tako i žene voljno prihvataju svoju ulogu koja doprinosi zajednici: (počinjenu) ženstvenost i majčinstvo.

Nacistička ideologija takođe glorifikuje naciju koju univerzalno-kapitalistička kretanja ugrožavaju. Otuda i nostalgija za samostalnom nacijom, za autarhijom, otpor prema svakom kosmopolitizmu, kao i internacionalizmu (osobito revolucionarnom radničkom internacionalizmu). U sklopu ovoga takođe se mogu razumeti određeni "antikapitalistički" ideologemi, kao mržnja uperena protiv finansijskog kapitala. Finansijski kapital se mrzi zato što se vidi kao obeležje internacionalizma i kosmopolitizma, nečega stranog i apstraktnog, nečega što ugrožava ideal jake nacionalne kapitalističke ekonomije. Finansijski kapital postaje oličenje apstraktnog principa internacionalizma, on je momenat dezintegracije, stoga je prema njemu uperen "antikapitalistički" naboj. Todor Kuljić smatra da je taj "antikapitalizam" bio površan i da se odnosio samo na "pojave kao što su: 'kamata', 'anonimni kapital', 'robne kuće', 'jevrejske trgovce', držeći se koliko popularnog toliko i fiktivnog razlikovanja 'grabežljivog' od 'tvoračkog' kapitala". (Kuljić 1987: 112) Tako se "antikapitalizam" zapravo temelji na pretpostavci "lošeg" (jevrejskog, finansijskog) kapitalizma koji se razlikuje od "dobrog" (nemačkog, industrijsko-poljoprivrednog) kapitalizma. "Ova podela kao da je prirasla za srednji sloj, pružajući mu istovremenu priliku da gundža protiv postojećeg poretka, a da ne zadire u njegovu osnovu – privatnu svojinu. Antisemitizam im je pružio mogućnost da budu antikapitalistički, a da istovremeno ne prestanu da budu kapitalistički." (Ibid: 212) Kako su različiti slojevi društva, ne samo radnički, već i sitno-preduzetnički, seoski, činovnički, intelektualni itd. bili ugroženi od strane velikih ekonomskih (monopolističkih) igrača i finansijera, senzibilnost na "antikapitalističke", kao i "antimonopolističke" parole je bila velika. Ideologija "antikapitalizma" je dakle bila sredstvo mobiliziranja masa.

* *Izlet u epizodu o nesretnom braku između romantizma i nacizma*

Uticaj nemačkog romantizma na izvesne elemente nacionalsocijalističke ideologije je opravdano i često naglašavan kod različitih autora. Međutim, nemački romantizam, kao i nacizam, predstavljaju agregat vrlo heterogenih i protivrečnih ideja. Ovde ćemo ukratko ukazati na odnos između romantičke tradicije i nacizma posredovan tzv. "antikapitalističkim" idejama.

Bez obzira na nacističko odbacivanje romantizma iz "vlastitog" ideološkog polja, njegov uticaj je neosporan pogotovo ako se ima u vidu da je romantizam bio živi rezervoar svih nacionalnih frustracija koje su svoj istorijski vrhunac i razrešenje našle u nacizmu. Romantizam predstavlja mesto rađanja nemačke reakcije. Nemačka je na fonu političkih promena u Evropi ambivalentno kaskala, što se odrazilo i na samu ambivalentnost romantizma koji se kretao malo u revolucionarnom zanosu, malo u kontrarevolucionarnom aristokratskom dostojanstvu organicističkog pogleda na svet (doživljavajući otkrovenje u mraku teokratske monolitnosti), a malo i u socijal-darvinističkom ateizmu, surovom ideološkom pratiocu monopolskog kapitalizma nemačke imperije. Sve ove faze romantizma nacizam je interiorizovao, polu-preradio i sinkretički uobličio. Nemački romantičari su proizveli i preradili opskurne ideje organicističke "kritike" racionalizma i liberalne demokratije koje su živo reperkusirale u glavama nacista. Iako ih je nacistička kanonizacija zaobišla, oni su zaslužni za artikulaciju mnogih nacističkih ideja. Primera radi, nacističko obožavanje rata koje, nasuprot liberalnom idealu mira, dovodi do nacionalnog pročišćenja, svoju preteču ima u Milerovom egzaltiranom opisu ratničkog duha nacije;¹² imperijalna ideologija rasno čistog *Lebensraum-a* nezamisliva je bez romantičarske psihologije antikosmopolitizma; i nacizam i romantizam su naracije koje nalažu bezrezervnu servilnost prema državnom autoritetu¹³; antidemokratizam nacionalne i aristokratske superiornosti je nit koja se proteže od Jakobija do Rozenberga potvrđujući gadljivost na sve plebejsko. Romantizam je u svom subjektivističkom okazionalizmu odbacio i kategoriju kauzaliteta, što je ponovila i nacistička rasna teorija. U tom smislu, ni kod romantičara ni kod nacista ne treba tražiti ni logičku niti ideološku dosledost.

¹² Ideja rata u delu Adama Milera je vrlo slična nacističkoj fascinaciji ratom. "U ratu jedne nacionalne sile protiv druge (ne u ratu nacionalne drskosti protiv nacionalne nemoći) suština i ljepota nacionalnog bića, tj. ideja nacije, postaje osobito jasna svima, koji dijele njezinu sudbinu. (...) U dugotrajnom miru mora nestati taj najnježniji i najjači kvalitet društvenog jedinstva, jer su oči građana uperne isključivo prema unutrašnjim poslovima. To se jedinstvo može ponovo uspostaviti jedino naknadno u dugotrajnom ratu, koji zahteva da neprijatelju suprotstavimo društvenu ukupnost." Citirano prema: Roll, Eric, *Povijest ekonomske misli*, Kultura, Zagreb, 1956, str.183

¹³ Nacizam je samo dodao to da imperijalizacija ne podrazumeva nikakvu ideju koju su imali romantičari o hrišćanskoj evropskoj zajednici, niti asimilaciju stranog stanovništva, već njegovo istrebljenje.

Međutim, u okvirima romantičarskog "antikapitalizma" XIX veka razvija se i "politička ekonomija" koja je usled nemačke zaostalosti više bila stvar *ideološke* borbe protiv kapitalizma u susednim evropskim državama. Nemački romantičari nisu morali da brane feudalni poredak kao što je to npr. radio Maltus na kapitalističkim i utilitarističkim osnovama. Za njih kapitalizam još nije predstavljao realnost kao za Maltusa, a njihova verzija političke ekonomije ličila je pre na književno-politički simbolizam u kome su glavni protagonisti bog, kneževi, prinčevi i junteri (zemljoposednici), a ne društvene klase. Sa feudalnom poljoprivredom kao ekonomskom bazom i primitivnom industrijom koja je počivala na cehovskim principima, bez centralne uprave i jedinstvene valute, sa pregršt regulacija u svakoj državi, za nemačke industrijalce i trgovce kapitalističko preduzetništvo je predstavljalo prilično iscrpljujuću stvar. Međutim, za englesku i francusku robu Nemačka je bila otvorena, a tome je pogodio nedostatak centralne uprave. Kako su transformacije strukture nemačkog društva postajale dublje, te kako je kapitalizam sve više prodirao u njegove pore, tako se promenilo i gravitaciono polje samog romantizma. Ako se romantizam u početku javljao kao pokret revolucionarne mladosti uperen protiv starog poretka, sa reformama koje su suštinski promenile taj stari poredak i ukinule feudalne privilegije (Štajn-Hardenbergove reforme iz 1807), romantizam je napravio zaokret ka nacionalnom zaboravljajući mladost i najavljujući zrelost restauracije. Ideološki uzor bio im je Edmund Berk i njegov konzervativni antidemokratizam, koji je demokratiju smatrao skandalom zato što je bednim prosvetiteljskim piskaralima dao mogućnost da petljaju sa tako ozbiljnim stvarima kao što je opšti interes.

Dakle, "antikapitalistička" struja u romantizmu je zapravo struja koja se zalaže za vraćanje u okvire sigurnog pre-kapitalističkog, srednjevekovnog uređenja društva (linija Novalis - Oto Štraser). Ono što ostaje identično nacizmu i romantizmu, dakle, jeste ista ambivalencija u pogledu njihovog "antikapitalizma": romantičari su mistifikujući ekonomsko-političke osnove države doprineli održavanju braka između junkerske klase, određenih kapitalističkih grupa i reakcionarnih političkih slojeva, kao što su "levi" nacisti "kritikovali" kapitalizam iz korporativističke hijerarhijske vizure koja je nastojala očuvati staleške i druge privilegije. To što se ovaj "antikapitalizam" često okretao ka pretkapitalističkom razdoblju, usvajao feudalističke hijerarhijske ideale, samo potvrđuje kako je u ovom melanžu reč o jednoj zbrci kapitalističkog, *pre*-kapitalističkog, reakcionarnog i novog odgovora na klasne, staleške i druge sukobe.

*

I na kraju, zaključimo ovu analizu figurom koja je bila početna inspiracija. Štraser svoj “antikapitalizam” izlaže na osnovu generičkog “političkog” pojma urođene žudnje (*Sehnsucht*)¹⁴ nemačkog naroda za nacionalnom nezavisnošću. Štraserijanski “antikapitalizam” je šifra za političko-instrumentalni shematizam koji *in abstracto* odvaja nacionalizam od kapitalizma i socijalizam od internacionalizma.¹⁵ Predznak *anti* u “antikapitalizmu” vrši funkciju desne nacionalističke reakcije koja stoji u simetričnoj opoziciji kako spram levog internacionalizma, tako i spram liberalnog buržoaskog parlamentarizma, služeći tome da se uprkos kritici kapitalizma osigura i očuva kapital. Aistorijska selekcija marksizma kod Štraserera se svodi na besmisleno tvrdnju da je marksizam *oduvek* imao samo tri strane – boljševičku koja je rođena iz nihilizma Bakunjinina, nacionalno-religioznu koja potiče od Đuzepe Macinija i ekonomsku, koja samo zahvaljujući dobrom Nemcu Engelsu *potiče* od Marksa.¹⁶ Ipak, kapitalizam se nikad u Štraserovom delu ne dovodi u vezu sa kapitalom kao društvenim odnosom, kao što se ni njegov “antikapitalistički” analitički aparat nikako ne hvata u koštac sa inherentnom logikom kapitala ukotvljenom u robnom obliku. Iako je Štraser nacionalsocijalističkom “antikapitalizmu” dao prospektivnu formu, ovakav “antikapitalizam” je u istorijskom smislu retrogradan, a u strukturalnom smislu bez jasnog objekta koji bi makar ukazivao na nekakvu realnost. Kao takav, on u nacional-ekonomskom ekvilibrijumu “mirne koegzistencije” rada i kapitala ovaj sukob ne dovodi u pitanje.

¹⁴ *Sehnsucht* je složenica nastala od glagola *sehen* (videti) i *suchen* (tražiti) – a smisao *traženja da se vidi* upućuje na aspekt želje koji je uvek usmeren na prošlost. (Zahvaljujemo se Saši Hrnjezu na ovom detaljnom uvidu).

¹⁵ Kako je to lepo objasnio Gregor Štraser u jednom dijalogu sa Hitlerom i generalom Ludendorffom: “Od desnice ćemo preuzeti nacionalizam, koji je napravio pogubni savez sa kapitalizmom, a od levice ćemo preuzeti socijalizam, koji je napravio nesrećni savez sa internacionalizmom. Tako ćemo oformiti nacionalsocijalizam koji će biti pokretačka snaga nove Nemačke i nove Evrope.” (...) Na šta je Oto Štraser zaključio: “I akcenat na ovom spajanju mora biti na socijalizmu. Zar vi gospodine Hitler na nazivate jednom rečju vaš pokret *nacionalsocijalizmom*? Nemačka gramatika nam kaže da u složenicama ove vrste prvi deo služi kvalifikaciji drugog dela, koji je suštinski.” (Otto Strasser: 1940:21)

¹⁶ Ibid: 23

LITERATURA:

- Buchheim, Christoph & Scherner, Jonas (2006). *The Role of Private Property in the Nazi Economy: The Case of Industry*. <http://aryanism.net/downloads/books/buchheim-scherner/the-role-of-private-property-in-the-nazi-economy.pdf>
- Centrih, Lav (2012). *Fašizem v današnji družbenopolitični problematiki*, predgovor za knjigu Alfred Sohn-Rethel, *Ekonomija in razredna struktura nemškega fašizma*. Ljubljana: Sophia.
- Carthy, Anthony (1995). *Alfred Verdross and Othmar Spann: German Romantic Nationalism, National Socialism and International Law*, u: 'European Journal of International Law', Vol. 6, No.1. München: Beck. <http://ejil.org/article.php?article=1335&issue=59>
- Dobb, Maurice (1961). *Studije o razvoju kapitalizma*. Zagreb: Naprijed.
- *Fašizam i neofašizam* (1976), Zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju. Zagreb: Fakultet političkih nauka i Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Frank, Manfred (2003). *The Philosophical Foundations of Early German Romanticism*. New York: State University of New York Press.
- Haag, Joseph John (1969). *Othmar Spann and the Politics of 'Totality' – Corporatism in Theory and Practice*. Michingan: Rice University.
- Hamilton, Alaster (1978). *Fašizam i intelektualci 1919-1945*. Beograd: Kultura.
- Hamerow, S. Theodore (1958). *Restoration, Revolution, Reaction – Economics and Politics in Germany 1815-1871*. Princeton: Princeton University Press.
- Jakisch, A. Barry (2012). *The Pan-German League and Radical Nationalist Politics in Interwar Germany 1918-39*. Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Klausinger, Hansjoerg (2013). *Academic Anti-Semitism and the Austrian School: Vienna, 1918-1945, Working paper n. 155*. Vienna: Vienna University of Economics.
- Kühnl, Reinhard (1978). *Oblici građanske vladavine. Liberalizam – fašizam*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Kuljić, Todor (1987). *Fašizam*. Beograd: Nolit
- Kuljić, Todor (1983). *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

- Luksemburg, Roza (1976). *Socijalna reforma ili revolucija?* Beograd: Džepna knjiga Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda.
- Lukač, Đerđ (1966). *Razaranje uma – Put iracionalizma od Šelinga do Hitlera*. Beograd: Kultura.
- Lukač, Đerđ (1956). *Niče i fašizam*. Beograd: Kultura.
- Luxemburg, Rosa (1955). *Akumulacija kapitala*. Beograd: Kultura.
- Mandel, Ernest (1970). *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće "Veselin Masleša".
- *Marksizam u svetu*, br. 8, temat *Novije kritike fašizma* (1983).
- Marx, Karl (1842). *The Philosophical Manifesto of the Historical School of Law*. U: "Rheinische Zeitung" br. 221, <https://libcom.org/library/philosophical-manifesto-historical-school-law>
- Meiksins Wood, Ellen (2002). *The Origin of Capitalism. A Longer View*. London: Verso.
- Močnik, Rastko (1998). *Koliko fašizma?* Zagreb: Arkzin.
- Neumann, Franz L., Kirchheimer, Otto (1996). *The Rule of Law Under the Siege – Selected Essays*. Los Angeles: University of California Press.
- Nolte, Ernst (1990). *Fašizam u svojoj epohi*. Beograd: Prosveta.
- Parenti, Michael (1997). *Blackshirts & Reds. Rational Fascism & the Overthrow of Communism*. San Francisco: City Lights Books.
- Polanyi, Karl (1934). *Othmar Spann, The Philosopher of Fascism*. U: "New Britain Weekly", Vol. 3 No. 53, London.
- Reed, Douglas (1940). *Nemesis – The Story of Otto Strasser*. Houghton Mifflin Harcourt, Boston, Massachusetts:
- Reimann, Mathias (1990). *Nineteen Century German Legal Science*, U: "Boston College Law Review", Vol. 31, Issue 4, Boston:
- Roll, Eric (1956). *Povijest ekonomske misli*. Zagreb: Kultura
- Rosenberg, Alfred (1982). *The Myth of the XX Century*, <http://libgen.io/ads.php?md5=D027D77359C3DE699D86D8A71A0D9553>
- Schmitt, Carl (1986). *Political Romantism*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Sohn-Rethel, Alfred (1987). *The Economy and the Class Structure of German Fascism*. London: Free association Books.
- Strasser, Otto (1940). *Hitler and I*. London: Johnatan Cape Thirty Bedford Sqare.
- Tamás, G.M. (2016). *Into the Dustbin of History*. <http://salvage.zone/online-exclusive/into-the-dustbin-of-history/>

- *The French Institutionalists* (1970). Uredili: Maurice Hauriou, Georges Renard, Joseph T. Delos. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- *The State as Utopia - Continental Approaches* (2011). Uredio: Jurgen Georgh Backhaus, Springer.
- *The Third Reich Between Vision and Reality - New Perspectives on German History 1918–1945* (2001). Uredio: Hans Mommsen. Oxford: Berg.
- Toljati, Palmiro (1981). *Predavanja o fašizmu*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Wörsching, Mathias (2014). *Što je to - fašizam?* U: ‘‘Le Monde Diplomatique’’, hrvatsko izdanje, januar, br. 29 <http://lemondediplomatique.hr/sto-je-to-fasizam/>